THE PLACE OF KASHKADARYA REGIONAL DIALECTS IN UZBEKISTAN DIALECTOLOGY AND THEIR STRUCTURAL ANALYSIS

University of Economics and Pedagogy Faculty of Pedagogy
Department of Uzbek Language and Literature
2nd year student **Ismoilova Sevinch**
Scientific supervisor: **Islomova Shoira**

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek dialektologiyasining eng o‘ziga xos va boy hududlaridan biri hisoblangan Qashqadaryo viloyati shevalarining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Tadqiqotda hududiy dialektlarning adabiy til me’yorlari bilan o‘zaro munosabati, qarluq va qipchoq lahjalari qonuniyatlarining o‘zaro sintezi hamda qadimiy turkiy qatlam unsurlarining saqlanish darajasi lingvistik dalillar vositasida ochib berilgan. To‘plangan lisoniy materiallar qiyosiy-tarixiy tahlil metodi asosida tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: dialektologiya, qarluq lahjasi, qipchoq lahjasi, fonetik transformatsiya, leksik arxaizm, j-lashish, grammatik ko‘rsatkich, kelishik affikslari.

Abstract. This article provides a scientific analysis of the phonetic, lexical, and grammatical characteristics of the dialects of the Qashqadaryo region, which is considered one of the most unique and richest areas of Uzbek dialectology. Through linguistic evidence, the research reveals the interaction of regional dialects with literary language norms, the mutual synthesis of the regularities of the Karluk and Kipchak dialects, and the degree of preservation of ancient Turkic stratum elements. The collected linguistic materials were investigated based on the comparative-historical analysis method.

Keywords: dialectology, Karluk dialect, Kipchak dialect, phonetic transformation, lexical archaism, “j” -dropping/y-dropping (y-consonantism), grammatical indicator, case affixes.

Har qanday milliy tilning shakllanishi, boyishi va ichki imkoniyatlarining kengayishi uning xalq shevalari bilan uzviy bog‘liqdir. O‘zbek tili o‘zining ko‘p lahjaliligi va murakkab dialektal tizimi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turadi. Umummilliy adabiy til me’yorlarining takomillashib borishida hududiy variantlar lisoniy zaxira vazifasini o‘taydi. O‘zbek dialektologiyasida Qashqadaryo viloyati hududi o‘zining lingvistik arxitektonikasi bilan alohida o‘rin egallaydi. Mazkur vohada o‘zbek tilining asosini tashkil etuvchi ikki yirik lahja – qarluq va qipchoq lahjalari elementlari o‘zaro tutashgan va o‘ziga xos dialektal makonni yuzaga keltirgan. Ayniqsa, viloyatning Qamashi, Dehqonobod, G‘uzor, Chiroqchi, Shahrisabz va Kitob kabi tumanlari aholi nutqida qadimiy turkiy til unsurlari, fonetik o‘zgarishlar va leksik arxaizmlar bugungi kunga qadar faol saqlanib qolgan. Ushbu hududiy farqlarni lisoniy sathlar bo‘yicha tizimli o‘rganish o‘zbek tili tarixini, uning shakllanish bosqichlarini hamda tarixiy fonetikasini tadqiq etishda dolzarb ilmiy ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot jarayonida sinxron tahlil, qiyosiy-tarixiy va tasviriylik metodlaridan foydalanildi. Qashqadaryo voha shevalariga oid lisoniy materiallar adabiy til me’yorlari hamda qadimiy turkiy yozma yodgorliklar tili bilan qiyosiy tahlilga tortildi. Vohaning turli mikrohududlaridan yig‘ilgan lingvistik faktlar fonetik, leksik va grammatik sathlar kesimida tasniflandi. Qashqadaryo shevalarining fonetik tizimi o‘zbek adabiy tilidan unli va undoshlar tizimidagi jiddiy farqlar, shuningdek, muayyan garmonika qonuniyatlariga bo‘ysunishi bilan ajralib turadi. Hudud nutqida qipchoq lahjasiga xos bo‘lgan eng yetakchi xususiyatlardan biri – bu so‘z boshida va o‘rtasida **“y ~ j”** (j-lashish) hodisasidir. Adabiy tildagi “y” undoshi o‘rnida portlovchi joriy “j” tovushining ishlatilishi mutlaq ustunlikka ega. Shuningdek, so‘z oxiri va o‘rtasidagi portlovchi-jarangsiz **“q”** undoshining sirg‘aluvchi-jarangli **“g‘”** tovushiga almashishi ham voha fonetikasining o‘ziga xos qonuniyatidir. Quyidagi jadvalda Qashqadaryo voha shevalaridagi eng xarakterli fonetik o‘zgarishlar va ularning adabiy tildagi muqobillari tizimlashtirilgan: Qashqadaryo viloyati shevalarining leksik tarkibi o‘ta boy va rang-barangdir. Bu yerda adabiy tildagi birgina tushunchani ifodalash uchun bir nechta dialektal muqobillar mavjudligi kuzatiladi. Ayniqsa, qarindosh-urug‘chilik munosabatlari, ro‘zg‘or buyumlari, chorvachilik va tabiat hodisalariga oid leksika qadimiyligi bilan ajralib turadi.

Qarindoshlik terminlari: adabiy tildagi “ona” tushunchasi mikrohududlar xususiyatiga ko‘ra aya, ena, una, nana shakllarida uchraydi. Shuningdek, “buvi” so‘zi o‘rnida momo, muma, biyya, “pochcha” o‘rnida yazna, jezza, jezda, “amaki” o‘rnida esa qadimiy turkiy qatlamga mansub ova so‘zi qo‘llaniladi.

Maishiy-ro‘zg‘or leksikasi: Kundalik hayotda faol qo‘llanuvchi buyum nomlarida farqlar juda katta. Masalan, adabiy tildagi “supurgi” so‘zi o‘rnida shibirtki, shipirgi, jorip variantlari ishlatilsa, “xalta” so‘zi kallak, lingcha, turva kabi muqobillarga ega. “Chelak” tushunchasi esa voha shevasida asosan satil yoki paqir shaklida voqelanadi.

Chorvachilik bilan bog‘liq leksikada yosh va jins xususiyatlarini ifodalash o‘ta aniq shakllangan. “Buzoq” so‘zi buzov, go‘jak, xo‘jay kabi leksik birliklar orqali farqlanadi. O‘simlik va poliz ekinlaridan “qovoq” so‘zi o‘rniga kadi yoki ashkadi leksemalari faol qo‘llaniladi. Qashqadaryo leksikasidagi yana bir muhim jihat – adabiy tildagi mavhum yoki umumiy tushunchalarning dialektda o‘ta obrazli va ekspressiv ifodalanishidir. Masalan, “sergap” insonlarga nisbatan vaysaqi, mahmadona, “anqov” kishilarga nisbatan bo‘sh, epsiz, lapashang, “o‘jar” xarakterdagi shaxslarga nisbatan jangari so‘zlari ishlatiladi. Tarixiy lingvistik nuqtayi nazardan “eski” ma’nosidagi janda, “katta igna” ma’nosidagi juvoldiz va “tuxum” ma’nosidagi mayak so‘zlari Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari leksikasi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqadorlikni ko‘rsatadi. Morfologik o‘ziga xosliklar voha dialektining ichki grammatik barqarorligini ta’minlab kelmoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Qashqadaryodagi “j”lovchi va “y”lovchi guruh shevalarida kelishik tizimi va ularning variantdorligi turlicha shakllangan.

Qaratqich kelishigi: Adabiy tildagi “-ning” o‘rnida to‘liq singarmonizm qonuniyatiga ko‘ra **-ding / -ting** shakllari ishlatiladi (masalan: at-ting polasi).

Tushum kelishigi: “-ni” affiksi o‘rniga **-di / -ti** qo‘llaniladi (kitob-di ber).

Jo‘nalish kelishigi: vaziyatga qarab **-ga / -g‘a / -qa / -ka / -na** variantlarida namoyon bo‘ladi.

Chiqish kelishigi: nutq oqimidagi ohangga ko‘ra **-dan / -tan / -nan** ko‘rinishida reallashadi.

“Y”lovchi (qarluq) tizimli shevalarda kelishik affikslari: Ushbu guruhda o‘ziga xos lisoniy tejamkorlik (reduksiya) hodisasi kuzatiladi. Masalan, qaratqich va tushum kelishiklari funksional jihatdan birlashib, umumiy **-ni / -di / -ti** shaklida qo‘llanilishi mumkin. O‘rin-payt kelishigi esa ba’zan jo‘nalish kelishigi bilan qorishib, qisqa **-ya** shakliga o‘tadi (masalan: uy-ya o‘tiripti).

Kishilik olmoshlari va zamon shakllari: voha shevasida kishilik olmoshlarining ko‘plik shaklida qadimiy turkiy tildagi tartib saqlangan: 1- va 2-shaxs ko‘pligida adabiy tildagi “-lar” o‘rniga **-ar** affiksi qo‘shilib, **bizar** (bizlar), **sizar** (sizlar) ko‘rinishini oladi. Hozirgi davomli zamon fe’llarining yasalishi ham hududiy sub-lahjalarga ko‘ra qat’iy farqlanadi. Viloyatning qipchoq qatlamiga mansub tumanlarida harakatning ayni paytda bajarilishini ifodalash uchun adabiy tildagi **“-yapti”** shakli faol bo‘lsa, qarluq guruhiga mansub markaziy va shahar atrofidagi hududlarda sof o‘g‘uz-qarluq tabiati aks etib, **“-omman / -opti”** (kelomman, ketopti) konstruksiyalari qo‘llaniladi.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, Qashqadaryo viloyati hududiy dialektlari shunchaki adabiy tildan chetga chiqish emas, balki o‘zbek tilining boy tarixiy o‘tmishi, etnogenezi va lisoniy taraqqiyot yo‘lini ko‘rsatuvchi jonli muzeydir. Voha shevalarida qarluq va qipchoq lahjalari qonuniyatlarining sintezi, qadimiy turkiy unli va undoshlar tizimining invariant shakllari hamda boy leksik arxividan foydalanish ko‘lami o‘zbek xalq shevalari tarixini mukammal tadqiq etishda fundamental manba bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu lahja unsurlarini saqlab qolish va ularni adabiy tilning leksik-semantik imkoniyatlarini kengaytirishga yo‘naltirish zamonaviy o‘zbek tilshunosligining istiqboldagi muhim vazifalaridan biridir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари луғати. – Тошкент, 2011. – 144 б.
2. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978.
3. Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek xalq shevalari lug‘ati. – Toshkent: Fan, 1971.
4. Furkatovna, N. D. (2025). COMMUNICATIVE NORMS IN ENGLISH PHONETICS: FROM STANDARD TO NON-STANDARD VARIETIES. AMERICAN JOURNAL OF EDUCATION AND LEARNING, 3(9), 10-15.

5. Furkatovna, N. D. (2023). Analysis of Definitions of the Concept" Discourse" in Linguistics. American Journal of Research in Humanities and Social Sciences, 12, 22-26.
6. Dildora, N. (2019). English teaching methods. In Bridge to science: research works (pp. 67-69).
7. Gulomjonova, N., Gayubova, K., Saydaliyeva, M., Abdinazarov, U., Mamadiyorova, S., Rasulmukhamedova, D., ... & Normurodova, F. (2025). Philology of marine conservation analyzing the role of language and narrative in shaping public perceptions of marine ecosystems. International Journal of Aquatic Research and Environmental Studies, 689-702.
8. Raxmatova, M., & Toirov, D. (2026). Enhancing Business English Writing Skills Through Mobile Applications: An Esp-Based Experimental Study In Non-English-Speaking Countries. Asian journal of scientific research and innovations, 1(1), 291-293.
9. qizi Hasanova, G. T., qizi Raxmatova, S. B., & qizi Makhmudova, S. J. (2021). The peculiarities of using distance learning and independent work in teaching process.
10. Pryadkina, O., & Raxmatova, M. (2026). FEATURES OF THE GRAMMAR TRANSLATION METHOD. Asian journal of scientific research and innovations, 5(1), 779-781.
11. Murodbek, A. (2026). QIYOSIY ADABIYOTSHUNOSLIKDA URUSH VA TINCHLIK KONSEPTUAL TAHLILINING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI. TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G ‘OYALAR, 2(7), 429-433.
12. Murodbek, A. (2026). O ‘ZBEK VA INGLIZ ADABIYOTIDA “URUSH” VA “TINCHLIK” KONSEPTLARI ORQALI INSONIYLIK, EZGULIK VA ADOLAT G ‘OYALARINING BADIIY IFODASI. YANGI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI, 1(4), 348-351.
13. Sidikova, N. N., Vaxidova, A. A., Murtazina, E. I., & Rakhimullina, F. N. (2026). Peculiarities of Personality Value Orientations in a Situation of Uncertainty. Arpha Proceedings, 11, 657-667.
14. Jahonovna, S. S. (2022). FEATURES OF SEMANTIC AND STYLISTIC TRANSFORMATIONS OF STABLE WORD COMBINATIONS. International Journal of Early Childhood Special Education, 14(7).
15. Шомуродова, Ш. Ж. (2017). КОНТЕКСТУАЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ СТИЛИСТИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ. Научные школы. Молодежь в науке и культуре XXI в.: материалы междунар. науч.-творч. форума. 31 окт.–3 нояб. 2017 г./Челяб. гос. ин-т культуры; сост. ЕВ Швачко.–Челябинск: ЧГИК, 2017.–394 с. ISBN 978-5-94839-629-3.
16. Tojiyev Yo. O‘zbek tili morfologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010.
17. Mirzayev M. O‘zbek tilining Qashqadaryo shevalari. – Toshkent: Fan, 1969.